

NİZAMİ - 880

NİZAMİ GƏNCƏVINİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏTRAF MÜHİT, TƏBİİ-COĞRAFI AMİLLƏR VƏ MƏSKUNLAŞMA PROBLEMLƏRİ

Aydın Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: aydin.mmmmdov.67@mail.ru

Xülasə. Məqalədə yaradıcılığı ilə Avropa İntibahının görkəmli nümayəndələrini əsrlərcə qabaqlayan Nizami Gəncəvinin əsərlərində ətraf mühit, təbii-coğrafi amillər və onların əhali artımına, məskunlaşmasına təsiri ilə bağlı elmi baxımdan böyük maraq doğuran problemlər araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, dahi şair təbii şəraiti ilə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən coğrafi zonaların heyrətamiz xüsusiyyətlərini öz əsərlərində ustalıqla təsvir edə bilmişdir. Onun fikrincə, insan hər cür çətin və əlverişsiz təbii ərazilərdə məskunlaşmaq üçün çıxış yollarını axtarıb tapa bilməlidir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, ətraf mühit, təbii-coğrafi amillər, əhali məskunlaşması.

ENVIRONMENT, NATURAL-GEOGRAPHICAL FACTORS AND POPULATION PROBLEMS IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI

Aydın Mammadov

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The paper deals with the problems of the environment, natural-geographical factors and their influence on population growth and settlement in the work of Nizami Ganjavi, whose work was centuries ahead of the outstanding representatives of the European Renaissance. The genius poet knew how to skillfully describe in his works the amazing features of geographical zones that sharply differ from each other in their natural conditions. In his opinion, a person should be able to find ways to settle in all kinds of difficult and inconvenient natural areas.

Keywords: Nizami Ganjavi, Khamsa, environment, natural and geographical factors, settlement of population.

ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА, ПРИРОДНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И ПРОБЛЕМЫ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Айдын Мамедов

Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются проблемы окружающей среды, природно-географические факторы и их влияние на рост населения и заселение в творчестве Низами Гянджеви, чье творчество на столетия опередило выдающихся представителей европейского Возрождения. Гениальный поэт умел мастерски описать в своих произведениях удивительные особенности географических зон, резко отличающихся друг от друга своими природными условиями. По его мнению, человек должен уметь находить способы поселиться во всевозможных трудных и неблагоприятных природных территориях.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Хамса, окружающая среда, природно-географические факторы, народонаселение.

1. Giriş

Yer planetində hər bir canlının, o cümlədən insan nəslinin meydana gəlməsi, inkişafı və məskunlaşması üçün ilk növbədə əlverişli amillər mövcud olmalıdır. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi sakini olduğumuz planetin obyektiv qanunauyğunluqlarını, ətraf aləmdə

cərəyan edən hadisə və proseslərin inkişaf dinamikasını, təbii səbəblərini, onların insan cəmiyyəti üçün nəticələrini heyrətamiz dərəcədə gözəl bilməmiş və bütün bunları öz əsərlərində məharətlə əks etdirmişdir. Məsələn Nizami öz əsərlərində tez-tez suyun insanların məskunlaşması üçün həyati əhəmiyyətindən bəhs edir. Nizamiyə görə bitki bitməyən yerdə heç bir canlı mövcud ola, yaxud normal yaşaya bilməz. Dahi şairin fikrincə insanların bu və ya digər ərazidə məskunlaşması, artıb törəməsi üçün flora və faunanın normal surətdə mövcud olması son dərəcə vacibdir, zəruridir. Flora və faunanın varlığı üçün suyun mövcudluğu ilk, danılmaz, labüd şərtidir. Həqiqətən də su planetimizdə yaşıllığı qoruyub saxlayır, onun varlığını təmin edən təmin edən əsas komponent, amil kimi çıxış edir, öz növbəsində yaşıllıq da suyu, rütubəti qoruyur. Müasir dövrdə ekoloq alimlər haqlı olaraq: “Torpaq anadırsa, su övladdır, meşə bu övladsız dodağı çat-çat olub yanacaq, dirigözlü ölüyə çevriləcək”. - deyə, söyləyirlər.

2. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təbii zonaların və proseslərin təsviri

Maraqlıdır ki, Nizami məşhur “Xəmsə”sində tez-tez öz sevimli qəhrəmanlarını suyun qıt olduğu, insanların susuzluqdan əziyyət çəkdiqləri ərazilərdə, yəni səhrada təsvir edir. İstər – istəməz belə bir təbii sual meydana gəlir. Görəsən bunun səbəbi nədir? Belə zənn etmək olar ki, dahi şair məhz bu yolla öz qəhrəmanlarının böyük iradə və düşüncə sahibləri olmasını, onların təbiətin ən amansız qanunları, çətinlikləri ilə mübarizə apararaq əlverişsiz ərazilərdə də məskunlaşa bilmələrinə diqqət mərkəzində saxlamaq istəmişdir:

Cəhənnəm kimi yandı ciyər.

Sərin su yox idi ağudan başqa,

Bir də günəşdəki yangından başqa.” – deyə, yazır [2, s.413].

Böyük şairin əsərlərini diqqətlə oxuyarkən onun səhra mühitini heyrətamiz dəqiqliklə təsvir etməsinə heyran olursan. Gözlərimiz önündə sanki, müasir tədqiqatçıların səhra ilə bağlı tədqiqat əsərlərindəki təsvirlər canlanır [9, s.143-165]. Nizami sözün qüdrətilə yağıntılı az, buxarlanmanın isə yüksək olduğu ərazilərin təbii xüsusiyyətlərini çox gözəl bilir. Axı dogma Azərbaycanımızın bir çox ərazilərində, Kür-Araz və Dəvəçi-Samur ovalığında, Arazboyu maili düzənliklərdə, o cümlədən Abşeron yarımadasında yarım səhra və quru çöl iqlimi mövcuddur. Nəzərə alsaq ki, şairin yaşadığı ərazidə də - Güney Qafqazın şərq hissəsi və alçaq dağlıq yerlərində də yarım səhra və quru çöl iqlimi mövcuddur, o zaman Nizaminin yüksək müşahidə, elmi təhlil qabiliyyətinə malik olması bir daha bəlli olur. Bəs nə üçün Nizami insanların məskunlaşması üçün az əlverişli olan təbii zonaların təsviri zamanı ən çox İskəndərdən istifadə edir? Nizaminin fikrincə, ən mübariz insan elmi və müdrik insandır. Yunan, ərəb və hind fəlsəfəsinə yaxşı bələd olan Nizami belə hesab edirdi ki, dünya biri o birisini rəvan şəkildə tamamlayan dörd əsas ünsürdən ibarətdir. Nizaminin dünyagörüşünə dialektika üsürləri xasdır. Dünyanın dəyişilməsi və hərəkəti haqqında fikirlər söyləyən Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında qeyd edir ki, eyni bir axında su daimi

qalmadığı kimi, dünyada da heç bir şey daimi deyildir [4, s.121]. Dünyanın sirlərini bilmədən, normal həyat uğrunda onunla necə mübarizə aparmaq olar? Suyun qıt olduğu məskunlaşma ərazilərində susuzluqla mübarizənin səmərəli yollarını da təklif edir. Nə qədər maraqlı da görünsə Nizami mayenin – suyun ilkin mənbəyindən yaşayış evinin içərisinə, otaqlara qədər ötürülməsini də təsvir edir. “Xosrov və Şirin” poemasında şair Şirini canından da artıq sevən Fərhada:

“Dedi: “Qulaq as, ey bilici ustad!
İstəyimi doğrult, məni eylə şad.
Usta biliyinlə, iti əlinlə,
Bu qəsri abad et, gəl məni dinlə.
Biz südə möhtacıq, sürülər uzaq,

Bir çarə tap buna, bir rahət otaq” – deyə, müraciət edir.

Burada Şirinin Fərhada su yox, süd arxı çəkməsi xahişi ilə müraciəti insanda ilk baxışda təəccüb doğurur, təbii ki, icrası qeyri-mümkün bir iş təəssüratı oyadır. Lakin, işin icrasını Fərhada tapşıran Şirin həmin layihənin icrası üçün təklif və düşüncələrini də söyləməkdən çəkinmir:

“Burdan sürülərə çatana qədər,
Daşdan möhkəm bir arx qazılsa əgər,
Çobanlar sağarlar südü otlaqda,
Xidmətçilər içər onu otaqda” [2, s.148-149].

Gətirilən nümunədə Şirinin südün uzaq məsafədən yaşayış nöqtəsinədək optimal sürətdə çatdırılması üçün arxın daşdan çəkilməsi fikri maraq doğurur. Çünki, məhz yeri və kənarları daşdan tikilən arxda mayenin lüzumsuz yerə torpağa sızmasının, deməli külli miqdarda itkisinin qarşısı alınır.

XX əsrdə geniş pambıq sahələrini suvarmaq üçün nəzərdə tutulan Qaraqum kanalının tikintisi zamanı alim və mühəndisləri düşündürən ən vacib məsələlərdən biri də bu su qurğusunun effektivliyini artırmaq idi [7, s.188-189]. Uzunluğu 1500 km olacaq bu kanal Süveyş kanalından 10 dəfə, Panama kanalından isə 20 dəfə uzun olduğundan bu qurğuda su itkisinin qarşısını almaq üçün döşəməsi (oturacağı) və yanları üçün xüsusi təyinatlı beton materialı nəzərdə tutulmuşdu. Göründüyü kimi, əsrin tikintisi adlandırılan bu su qurğusunun tikintisində tətbiq olunan texnologiyanı biz Nizami yaradıcılığında aydın şəkildə görə bilərik.

Digər tərəfən, “Xosrov və Şirin” əhvalatının da yarım səhra şəraitində baş verdiyini nəzərə alsaq, o zaman Nizaminin uzaqdakı su mənbələrindən yaşayış məskənlərindəki etibarlı su qurğularının, kanalların çəkilişi yolu ilə həyat və yaşayış üçün, deməli məskunlaşma üçün əlverişli şəraitin təmin olunmasının mümkünliyü ideyasını dəstəklədiyinin şahidi oluruq.

Başqa bir yerdə isə, Nizami əkin üçün yararsız torpaqlarda yüksək məhsul əldə etmək üçün müasirlik baxımından insanda böyük heyrət doğuran səmərəli təklifi ilə çıxış edir. Məsələn, “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki “Süleyman və əkinçi” hissəsində seyrə çıxan

Süleyman peyğəmbərin şoran torpaqda əkin-biçinlə məşğul olan qocaya “Bir damla su tapmasan şoranda arpa əkmə. Biz ki, sulu yerlərə toxum səpib nə aldıq. Əkdiyimiz heç oldu, yenə əliboş qaldıq” - deyə, müraciət etməsi əslində elmi baxımdan doğrudur. Çünki, şoran və şorakətli torpaqlarda əkinçilik iqtisadi baxımdan az səmərəlidir. Lakin, qocanın dili ilə, Süleymana müraciət edən şair əgər torpağa yaxşı cins toxum səpilsə, “bir danədən 700 danə yetişər”, deyə cavab verməklə, əslində sırf şorkətli torpaqlarda əkilmək üçün seleksiya yolu ilə yetişdirilən xüsusi sünbül növlərinin mövcudluğuna işarə edir. Və beləliklə də, problemdən qurtulmağın son dərəcə optimal yolunu təklif edir [5, s.47-48].

Dahi şair İskəndəri həm son dərəcə elmi, həm də son dərəcə cəsur və yenilməz bir insan kimi təsvir edir. Elə ona görə də Nizami məskunlaşmış ərazilərin sakinləri ilə də sevimli qəhrəmanın dili, ağı və mühakiməsi ilə danışır. İskəndər ucsuz-bucaqsız səhraları gəzib dolşarkən canını və malını əsirgəmir:

“Qum kimi sərf edib bollu xəzinə
Səhradan əzabla qayıtdı yenə” [3, s.552].

İskəndər böyük şairin sözlərilə desək: “Sanki od düşən, insanla alov diliylə danışan qorxunc səhralardan tufan kimi keçir “ həmin yerlərdə məskunlaşmanın hansı səviyyədə olması ilə maraqlanır. Səhrada yaşayan insanların həyat şəraiti, güzəranı ilə yaxından tanış olmaq üçün qırdan da qara olan yerli əhali ilə görüşür və onlara: “ Sizdən başqa da bu səhrada bir kimsə, yaxud bir canlı yaşayırımı?” – deyə, sualla müraciət edir. Yerli camaat məskunlaşdıqları yerdə hiyat şəraitinin sondaşacaq sərt və çətin olmasından şikayət edərək:

“Az görür bu çöllərsuyu, buludu
Bu susuz səhrada yaşayırıq biz.
... Bu odlu səhralar dəhşətdir, dəhşət.

Bir quş da uçmağa etməz cəsarət” deyə, cavab verirlər.

Burada Nizami təbii cəhətdən bir-birindən kəskin surətdə seçilən iki müxtəlif məskunlaşma yerlərinin fərqli mənzərəsini də məharətlə təsvir edir. Belə ki, İskəndər yaşayış yeri üçün yeni şəhərlərin salınmasını quraqlıq çöllərdə və səhralarda deyil, su və digər təbii resursları əlverişli olan yerlərdə daha məqsədəuyğun hesab edir:

Sulu bir çəmənə çatdığı zaman,
Buyurdu, daşları yerə tökdülər,
Onlardan bir böyük bina tikdilər [3, s.548].

3. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təbii-coğrafi amillər və məskunlaşma

Nizami “Yeddi gözəl” də Simnarın tərifi və Xəvərnəq qilasının tikilməsi zamanı Nemanın özünə tikinti işlərindən qabaq əlverişli bir məskən axtardığını xüsusi olaraq vurğulamaqla, əslində normal məskunlaşma yerinin vacib xüsusiyyətlərini sadalayaraq aydın bir şəkildə göstərir:

Dolanıb ətrafı hey qarış – qarış,
Mənzərlə atası etdi axtarış.
Axırda səfalı bir yer tapdılar.

İstilikdən uzaq, kədərdən kənar [5, s.97].

Halbuki, ifrat istidən əziyyət çəkən insanların məskun olduğu ərazilərdə yaşayış obyektləri ancaq sadə və primitiv tikililərdən ibarətdir:

Bunlar çöl əhliydi, qırdan da qara,
Yaşayış yerləri kaha, mağara [3, s.555].

Nizami sakini olduğumuz planetdə zəhmət çəkmədən, çətinliklərə sinə gərmədən yaşamağın elə də asan olmadığını bildirir. Dahi Nizaminin fikrincə, yaşadığımız planetin üzərinə sanki, bir süfrə sərilib. Lakin, çox təəssüf ki, bu süfrənin üzərində Yer kürəsinin zəngin təamları, nemətləri ilə bərabər qan da var:

Bu yer bir süfrədir üstündə qanlar,
Bu qanlardan başqa, onun nəyi var?

Təbii ki, böyük şair qan dedikdə, insan nəsillərinin əlverişli ərazilərdə məskunlaşmaq üçün yaşadığımız planetin hər bir qarışı uğrunda apardığı amansız mübarizəni, qanlı müharibələri nəzərdə tutur:

“...Bu yer üzərində bir qarış hanı?
Tökülməsin orada insanın qanı” [5, s.76].

Böyük Nizami bu misralarla həyat üçün əlverişli olan torpaqların artıq çoxdan məskunlaşdığına, hər qarışı üçün qanlar axıdıldığına işarə edir. Şairin fikrincə, həyat və məkan uğrunda mübarizə təkcə insanlar arasında deyil, bütün canlılar arasında mövcuddur. O, bu fikri ifadə etmək üçün yer üzündə hətta zərif gülün də yerinin tikanlı olduğunu vurğulayır:

De ona: “Gül ki var yeri tikandır,
Möhrənin məkanı şahmar ilandır”.

Məhz bu səbəbdən də, o, bəşər övladını təkcə əlverişli ərazilərdə deyil, lazım gələrsə yaşamaq üçün təbii imkanları əlverişsiz olan ərazilərdə dəməskunlaşmağa, bunun üçünsə həyatla amansız mübarizə aparmağa səsləyir:

Çarpış dünya ilə şiri-nər kimi,
Yoxsa udar səni o, əjdər kimi.

Dahi Nizami öz sevimli qəhrəmanı olan İskəndəri gah Dirilik suyunun ardınca qaranlıq, zülmət məmləkətə, gah da susuz səhralara “göndərir”. İskəndər böyük çətinlikləri dəf edərək həmin diyara çatsa da dirilik suyunu içmək ona nəsib olmur. Burada Nizami doğum kimi ölümün də obyektiv demoqrafik bir proses olmasını diqqətə çatdırır. Bəs görəsən İskəndər bu sadə həqiqəti dərk etmək üçün çətin səyahəti etmək məcburiyyətində idi mi? Bu suala Nizami belə cavab verir:

Əqilli adamdır dünyada o kəs
Gözü görməyəni qəbul eyləməz. [2, s.548].

Ümumiyyətlə, Nizami digər poemalarında da əhali artımı və azalması kimi demoqrafik proseslərə tez-tez müraciət edir. Dahi şairi yer üzündə insanların çoxalması qətiyyənlə narahat etmir. Nizaminin fikrincə Yer kürəsi öz sakinlərini təmin etmək üçün kifayət qədər zəruri resurslara malikdir:

Bilsin hərə yeyər bir qarın çörək.
Nə qədər yesələr yer anbarından,
Əskilməz bir arpa onun varından.
Arpa – arpa ondan yığan, ey insan,
Yenə də dünyaya qaytaracaqsan.

Lakin, Yer kürəsinin nemətlərinin bol və tükənməz olması insanın əlini əlinin üstünə qoyaraq rahat olması demək deyildir. Yuxarıdakı misralarla Nizami insanı doğan torpağı onu yenidən özünə qaytaracağına işarə edir:

Kim gəlsə dünyaya xoşxislət, xoşhal,
Tərk edər dünyanı yenə o minval.
Tutma bir çörəkçün möhkəm cahanı
Öldürmüş sən kimi o çox insanı.

Nizamiyə görə, insanın nə bu dünyaya gəlişi, nə də ki, gedişi onun iradəsindən asılı deyildir və hər bir kəs təkcə yaşadığı dünyanın deyil, eləcə də sonsuz kainatın ayrılmaz bir hissəsidir:

Bu lacivərd göylərdə, bu sonsuz kainatda
Hər kəs özünə görə bir yer tutur həyatda [5, s.48].

Deməli, insan bəşəri və kosmik bir varlıqdır. Kainatda böyük səyyarələr, parlaq ulduzlar kimi onunda öz yeri, öz məqamı, yaşadığı planeti məskunlaşdırmaq, artıb törəmək kimi təyinatı var. Elə ona görə də, Nizami insanın tükənməz gücünə, dəmir iradəsinə böyük ümid bəsləyir. Şair inanır ki, öz zəhməti, alın təri ilə hər şeyə qadir olan insanın qarşısını heç bir maneə ala bilməz. İnsan yalnız ölümün qarşısında acizdir:

Polad yüz dağ olsa, yenə də inan,
Vurub parça – parça dağıdar insan.
Nə çarə ki, insan aciz qalaraq,
Ölümə bir əlac tapmayırsan ancaq [5, s.59].

Nizami insan ömrünün sayılı günlər qədər qısa olduğunu daima nəzərə çatdıraraq onu vaxtını boş keçirməməyə, fəal əməyə səsləyir:

Tənbəlliyi burax, tut bir işdən, ol çalışqan,
Yaxşı olar özünü işə öyrətsən bir az [5, s.39].
Kim desə pak duyğu insandandoğar,
İnsan da torpaqdan hər zaman doğar,
De ona: "Gül ki var yeri tikandır,
Möhrənin məkanı şahmar ilandır".

Məhz bu səbəbdəndir ki, Nizaminin qəhrəmanları işdən qorxmur, təbətə apardıqları amansız mübarizədən çəkinmirmirlər. Şirinin rəğbətini, məhəbbətini qazanmaq üçün Fərhad çöllərdə qalması özünə şərəf saymırmı? İşinə həddən ziyadə bağlandığı üçün ona səhrada ömür keçirmək xoşdur:

Evə getməyimdən gəl danışma, ah,
... Xoşdur bu səhrada ömür sürməyim [5, s.91].

Elə ona görə də Nizaminin qəhrəmanı İskəndər bütün dünyanı gəzib dolanır:

Bir dəfə dünyanı səyahət edən
İskəndər keçərək neçə ölkədən
Gəlib öz yerinə, yurduna çatdı,
Doğma vətəninini nurla parlatdı [2, s.522].

“İskəndərin peyğəmbərlik səfərinə çıxması” səhnəsində Nizami gənc fətehin səhra əhalisi ilə maraqlı dialoqunu təsvir edir. İskəndər günəşin yandırıcı şüalarından qır kimi qaralan səhra əhalisindən soruşur ki, sizdən başqa bu səhrada digər canlılarda, yəni bəni adəm övladı və yaxud heyvan yaşayırmı? Başqa sözlə desək İskəndərin dili ilə Nizami qeyri əlverişli şəraitdə məskunlaşmanın hansı şəraitdə mövcud ola biləcəyini elə səhrada məskun olan əhalinin öz sözləri ilə dilə gətirir:

“ Az görür bu çöllər suyu, buldu
Bu susuz səhrada yaşayıyıq biz
Səhranın ovudur yediklərimiz,
... Burada nə atəş, nə də ki, su var.
... Bu odlu səhralar dəhşətdir, dəhşət,
Bir quş da uçmağa etməz cəsəret” [3, s.555].

Nizami yerli əhalinin suyu hansı üsulla əldə etdiklərini də maraqlı bir tərzdə təsvir edir:

Şeh düşüb havanı nəm edən zaman,
Nəfəslə alırıq suyu havadan [3, s.555].

Səhra sakinləri suyun qıt olduğunu və sudan istədikləri qədər yararlanma bilmədiklərini acı təəssüf hissi ilə söyləyirlər:

“ Su bizə zəhərdir, su içməz heç kəs
Bizə suyu hava eləyər əvəz.”

Burada dahi Nizami böyük uzaqgörənliklə suyun necə də əvəzsiz və qiymətli sərvət olduğunu, ona qənaətcilliklə yanaşmanın vacibliyini ön plana çəkir. Həqiqətən də bu gün yaşadığımız planetdə su qıtlığı aydın bir şəkildə görünür. Çoxlarımız hələ orta məktəb illərindən yaxşı bilir ki, insanların yer üzündə məskunlaşması və ümumiyyətlə mövcud olması üçün su ehtiyatları nə dərəcədə həyati əhəmiyyət kəsb edir. Düzdür ilk baxışda su sanki hər yerdə vardır. Xüsusən də qlobusda suyun mövcudluğunu bildirən mavi və göy çalarların bolluğu insanda bu fikri daha da möhkəmlədir. Lakin bir qədər diqqətlə düşündükdə görürsən ki, planetimizdə suyun ümumi ehtiyatı böyük olsa da hər 100 litr suyun 97 litri

ocean və dənizlərdə toplanmış şor sudan, içməyə yaralı yalnız 3 litri isə buzlaq və göllərdəki şirin sudan ibarətdir [8, s.22-23]. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qalan 3 litr içməli suyun 2 litri isə hələ istifadəsi demək olar ki, mümkün olmayan Qrenlandiyanın, dağ buzlaqlarının və aysberqlərin payına düşür: İçməli şirin suların minerallığı (yəni suyun tərkibində həll olunmuş şəkildə mövcud olan duzların və digər maddələrin. A.M.) 1qram/litrə qədərdir [6, s.189]. Digər tərəfdən isə şair insanların məskunlaşdırdıqları ərazilərə daim həssas və diqqətçil olmalarını, təbii resurslara qənaətcil olmalarını tövsiyə edir.

Nəticə. Beləliklə, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi insanları daima yaşadığımız planeti gəzib öyrənməyə, bizə bəlli olmayan sirlərini tədqiq etməyə, təbii sərvətlərdən qənaət və ağılla istifadə etməyə, yaşayış üçün yeni və əlverişli əraziləri məskunlaşma yerləri kimi əldə etməyə səsləyir.

Ədəbiyyat

1. Axundov M. (1990), *Zamanı qabaqlayanlar*, Bakı, Azərənəşr, 200 s.
2. Gəncəvi N. (1985), *Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası*, 20 cildə, IV cild, Bakı, Elm, 639 s.
3. Gəncəvi N. (2011), *İskəndərnamə*. Bakı, Adiloğlu, 662 s.
4. Məmmədov A. (2019), *Tarixi demoqrafiya*, Bakı, ADMİU, 232 s.
5. Nizami Gəncəvi. (1976), Bakı, Gənclik, 167 s.
6. Pənahi Ş. (1993), *Ümumi geologiyanın qısa kursu*, Bakı, Maarif, 304 s.
7. Бабаев А. (1983), *Пустыня как она есть*. М., Молодая гвардия, 207 с.
8. *Рекорды земли*. Смоленск, Русич, 1998, 192 с.
9. Эттенборо Д. (1988), *Живая планета*, М., Мир, 328 с.